

Радмило Н. Маројевић¹
Паневропски универзитет
Апеирон у Бањој Луци
Факултет филолошких наука

ШЋЕПАН МАЛИ У СВОМ И НАШЕМ ВРЕМЕНУ

(ЊЕГОШЕВ ШЋЕПАН МАЛИ И НАША ЈЕЗИЧКА, ЛИНГВИСТИЧКА И ДРУШТВЕНА СТВАРНОСТ)²

Апстракт: *Прије двије деценије објављен је наш рад под насловом Горски вијенац и наша језичка, лингвистичка и друштвена стварност (Marojevič 2002:pp.63–93). Основне поставке рада касније су одражене у расправи о лексичкој хомонимији у критичком издању Горског вијенца (Petrovič Nyegosh P. II 2005:pp.366–400). Настављајући серију, у овом раду се завршни дио Његошеве епске трилогије, коју чине Луча микрокозма, Горски вијенац и Шћепан Мали, посматра као откривење Његошево те се помоћу њега објашњавају појавни облици уништавања идентитета Црне Горе и Црногораца као њених становника, интерпретација Бошњака у српском етничком корпусу, карактеристике Црногораца, хијерархијски односи у свијету православља, концепт задате ријечи код Срба и (нових) Турака, све на грађи Шћепана Малог (Petrovič Nyegosh P. II 2020).*

Кључне ријечи: *Петар II Петровић-Његош, спјев Шћепан Мали, спјев Горски вијенац, етници Црногорци, Бошњаци, Арбанаси, концепт задате ријечи.*

1. САМОЗВНАЦ НЕКАКАВ ЛАЖАВИ. – 1. 1. Зашто смо у наслову ставили *Његошев* (Шћепан Мали), јасно је: поред Његошевог спјева замаскираног драмском формом постоји и приповијест Стефана Митрова Љубише са истим насловом. А зашто смо избјегли да испред Његошевог наслова *Шћепан Мали* додамо синтагму *Лажни цар* – за то већ постоје крупни разлози (и необориви докази да тај дио наслова није Његошев).

(1) На питање да ли је наслов Његошевог дјела *Шћепан Мали* (само са субјекатском синтагмом) или *Лажни цар Шћепан Мали* (у коме је та субјекатска синтагма постала апозиција) одговорили смо посљедњом реченицом

¹ radmilo@mail.ru

² Рађено у оквиру научног пројекта *Пјесничка дјела Петра II Петровића-Његоша у оригиналу и руским преводима* Института за славистику и филологију Паневропског универзитета Апеирон у Бањој Луци.

Предговора (првом) основном издању Његошевих спјегова (Petrovič Nyegosh P. II 2018:p.66), а потом и у расправи *Критичко издање Шћепана Малог* објављеној у часопису *Српска баштина*, из које ћемо преузети и формулацију: ‘Од два наслова у првом издању, онај други, унутрашњи, стварни је наслов Његошевог дјела (спјева у драмској форми) – *Шћепан Мали*, док је онај први, спољашњи (*Лажни цар Шћепан Мали*) – наслов књиге коју је приредио Андрија Стојковић додавши испред Његошевог наслова своје ријечи >Лажни цар< (које ми у акценатском издању стављамо међу споља окренуте угласте заграде)’ (Marojevič 2019a:p.15). У првој публикацији одломка из спјева (латиницом, у тршћанском листу *Jadranski Slavjan* (види Petrovič Nyegosh P. II 2020:p.808), ријечи *Lažni Car* Стојковић је био одвојио запетом. Стварни наслов *Šćepan Mali* тако је постао апозиција, а додата компонента – субјекат наслова као номинативне реченице. И поднаслов је ту друкчији него у првом издању: *historičesko zbitje, preko polovine 18. vijeka, iscrpljeno iz dokumenatah arhive Mletačke* (уп. Petrovič Nyegosh P. II 2018:p.14).

(2) У расправи из часописа *Српска баштина* (издаје га Институт за српску културу из Никшића) филолошки аргумент смо допунили аргументом лексичко-семантичке реконструкције. Придјев *лажни* није ни посвједочен у значењу ‘(неко) који лаже’, не само у спјеву него ни у Његошевим дјелима уопште. У *Шћепану Малом* он се употребљава у значењу ‘(нешто) што је засновано на лажи, које није стварно’ уз именице апстрактног значења какве су *име*: са својим лажнијем именом, [ШМ 3812] и *званије*: званијем се лажним освештава [ШМ 335]. Уз именице са значењем лица а у значењу ‘(неко) који лаже’ (контекстуално: који лаже да је цар) Његош користи други придјев – *лажави*, као атрибут уз именице *самозванац*: самозванац некакав лажави [ШМ 343] и *цар*: све о томе цару лажавоме. [ШМ 1127], и као синоним синтагме *цар лажави* – сложеницу с интерфиксом |и| *лажицар* у значењу ‘онај који лаже да је цар’: лажицара тога проклетога. [ШМ 1036]. У Предговору пјесник не употребљава ни један ни други придјев него именицу *лажа*, већ у првој реченици: Шћепан Мали био је лажа и скитница (= тема и сказа), али је знамениту епоху у Црној Гори и у околини учинио именујући се рускијем царем (= рема и сказа) (Marojevič 2019a: 14). Додајмо узгред да није упутно наводити први дио ове реченице као Његошеву мисао – то је општепознато, а ново је, а то значи Његошево – оно што је дато другим дијелом реченице.

(3) Прикључићемо сада и трећи аргумент, интертекстуални. Наслов *Шћепан Мали* оставио је Његош епској пјесми из *Огледала србског*. Њу је он сам саставио користећи при том протограф Петра I, који није само прерадио него

и остварио – три пута дужу пјесму. У *Огледалу србском* то је највише његошевска пјесма из позног периода његовог стваралаштва.

(4) Да закључимо. Наслов са субјекатском синтагмом *Лажни цар* испред апозиције остаје, с једне стране, за Стојковићево издање, које смо једино ми у критичком издању пренијели у цјелини тако да оно има и своје друго издање, и с друге стране, за дјело *Лажни цар Шћепан Киш* Небојше Васовића, којим је овај литературолог и пјесник ставио тачку на покушаје књижевног стварања Данила Киша (и покушаје његовог величања). Најпотпуније је изворност наслова *Шћепан Мали* образложена у новом основном издању Његошевих спјегова, којима је сада прикључена романа *Ноћ скупља вијека* (Petrovich Nyegosh P. II 2021:pp.83–87).

1. 2. За садашње самозванце служити се можемо, ако хоћемо да мисао искажемо Његошевим језиком, именицом *лажицар* или првом компонентом *лажи-* других сраслица, односно синтагмом у инверзији *цар лажави...* Постоји, међутим, принципијелна разлика између Шћепана Малог и наших данашњих лажипредсједника. Онај *лажи-* у Београду лажирао је југословенске изборе да би увео окупацију у Србију 5. октобра 2000, али није морао да продаје вјеру за вечеру – то је учинио његов отац кад је продао своје презиме Дамљановић за туђе Коштуница; овај у Подгорици јесте продао вјеру за вечеру: пристао је да изда Милошевића и да изда част имена српскога – дотле се национално изјашњавао као *Србин*, који и говори српским језиком, а 1997. током лажираних предсједничких избора који су се лажирали све до зоре ране – пристао је да буде национално неопредијељени *Црногорац*, ни Србин, ни Шиптар...

2. ОД НАРОДА ЈЕДНОГ СВОБОДНОГА. – 2. 1. Шта је Његош мислио о своме народу види се по сљедећој реченици из писма од 20. јануара 1847. године члановима Императорског друштва за руску историју и старине при Московском универзитету, писаног из Беча као захвалност за диплому почасног члана Друштва која је додијељена владици црногорскоме Петру Петровићу Његошу претходне године: 'Пажња Москве је неоцјењива за старјешину шаке народа који је судбина предодредила на искушења, на жртву за православље и за част имена, – народа који су у току четири вијека туђе земље притискале и истребљивале, који је своје биће очувао само вјером и чашћу имена, и који је дочекао срећно доба да се цар и мати словенске величине сјете њега, – народа над којим су се ломили громови свих страха тираније – народа против којег је злобни глас невјерника и туђина увијек грмио и грми хулом' (Petrovich Nyegosh P. II 2017:pp.202–207 (снимак оригинала и наш превод); о писмима из *Биљезнице* види у: Petrovich Nyegosh P. II 2017:pp.9–10).

(1) Какав је тај, тј. Његошев народ, види се по одговору игумана Теодосије Мркојевића беглербегу првом, на тражење да се Шћепан изручи Турцима, у другом дејствију (формално: чину) дјела које је предмет наше анализе:

‘То се знаде, честити вѣлису,
да га никад ђни дати неће.
Па ко има части и образа
би л то мога икад захт’јевати
од народа једног свободнога?’

[ШМ 1195–1199].

(2) А каква је Његошева *родна груда*, како наш пјесник назива своју ужу домовину, Црну Гору? Игуман Теодосија Мркојевић тврди да није никад била, откад људи памте, ‘Црна Гора сасвим покорена’ [ШМ 1490], али му опонира беглер-бег први указујући да је турска војска ‘Црну Гџру пџд ноге метала’ [ШМ 1486] и да ‘Турци преко ње газише’ [ШМ 1491]. Игуман на то одговара:

‘Бивало је ѡ то два-трѡ пута –
него ево како, бѣглер-бѣже:
враг унеси сабљу међу њима,
разлѡчи се крѡвава племена,
међу собом заметни бојеве
па у ону крѡваву помаму
једна страна здружи се с Турцима
те превали преко Горе Црне
хитајући што се брже може –
него ѡ то с пџтом крѡвавијем.
Али нѣј’ма силе на свијету
кад је слога међу Црнѡгѡрце –
нѣј’ма силе нит је досад било
да покори ломну Гџру Црну
свѡколикѡ, с Мѡра на Морачу.’

[ШМ 1492–1506].

(3) На констатацију књаза Долгорукова:

‘Ѣколо вѡс Срба много има:
да вам нико други не помогне,
с њима чуда урадит можете –
ѡдвазда сѡ Срби народ храбри.’

[ШМ 2807–2810]

одговара игуман Теодосија Мркојевић, овим ријечима:

‘Истина је да су народ храбри,
да су били, али ће су сада?
Вјеровања Србе истражише.
Ми смо Срби народ нђ[не]срећњ’јй:
сваки Србин који се превјери
просто вјеру што загрли другу,
нђ му просто нё бйло пред Богом
што оцрни образ прёд свијетом
те се звати Србином не хоће.
Ово ти је Србе искобило,
робовима туђим учинило.’

[ШМ 2811–2821].

2.2. А какви су садашњи властодршци, ко данас гази Црну Гору? Одговор на ова питања изоставићемо; самим тим питања ће постати реторска.

3. БОШЊАЦИ, НАША РОДНА БРАЋА. – 3. 1. Какав је то етноним *Бошњаци*, је ли то посебан етнос или макар вјерско име у склопу етноса?

(1) О њима се, о *Бошњацима*, у *Шћешану Малом*, говори, али само као о Србима. У контексту спјева то су исламизирани Срби из Босне:

‘Како бисмо ми то урадили
без помоћи некога другога
кад Бошњаци, наша родна браћа,
слијепи су те не виде ништа –
Куран ѿм је очи извадио,
Куран ѿм је образ оцрнио,
код њих нёј’ма душе ни образа
који не би за Куран умр’о –
то је њина кукавна светиња,
о слободи ѿ о народности
у њих нико поњатија нёј’ма –
у гроб с’у ѿх дб’је сахранили.’

[ШМ 2768–2779].

(2) Дијалог паше Шувајлије и беглер-бега првог:

‘Аман мало, честити в’љису!
Камо б’д’ж’је вјерё што давасмо?
Њих ако ћеш изгубит тројицу,
удри мене – д’прашћам ти главу.
Шт’о ће рећи војске обадвије:
што учини п’аша-Шувајлија –
свако ће ми на образ плунути! [...]

Што будалиш једна Бошњаџино:
да ли чуо ушима нијеси –
опсџва нам вјеру и Прџрока
а опсџва Кџрџан и султана
у средину овлике џрдије,
а управо нама у очима.’

[ШМ 1663–1675]

не одражава сукоб око вјере него око народа: паша Шувајлија чува српски етнокултурни концепт *џбраз*, док се беглер-бег криво куне у *турску вјеру тврду*, којом се он служи само као средством преваре, као и Ђуприлић везир прије њега. (О етнокултурним концептима на релацији ‘своје : туђе’ у језичкој слици свијета на грађи *Шћепана Малог* види у радовима Bayovich 2021, Bayovich 2022, Maroyevich 2022a.)

3. 2. Именица *Бошњаџи* има иста значења као и именица *Босанџи*, само што је она прва данас у односу на ову другу благо стилски обиљежена као архаизам. Основно значење, и једне и друге, јесте ‘становник Босне (независно од вјероисповијести)’, а допунско значење, и једне и друге – ‘досељеник из Босне (независно од вјероисповијести)’.

Етноним *Бошњаџи* могао се односити, кад су то екстралингвистичке околности условавале, на Србе из Босне само једне вјероисповијести.

(1) Само су католици у Вуково вријеме користили и покрајинско име *Бошњаџи* (и његов синоним *Босанџи*) умјесто етничконационалног имена *Срби*, али то није етнолингвистички изузетак – на другим подручјима они су користили друга покрајинска имена, као што то данас чине и Срби православни.

У познатој расправи *Срби сви и свуда*, коју је написао 1836. године, Вук Карацић разматра бројчано стање и етничка имена ‘народа, који говори једнијем језиком, али се по закону (религији) дијели на троје’ (Karadzich 1972:p.31): од око пет милиона душа ‘може се од прилике узети да их око три милиона има закона Грчкога [...]’; од остала два милиона може бити да би се могло узети да су двије трећине закона Турскога [...], а једна трећина Римскога. Само прва три милиона зову се *Срби* или *Србљи*, а остали овога имена не ће да приме, него они закона Турскога мисле да су *прави Турџи*, и тако се зову, премда ни од стотине један не зна Турски; а они закона Римскога *сами себе* или зову по мјестима у којима живе, н. п. Славонџи, Босанџи (или Бошњаџи), Далматинџи, Дубровчани и т. д., или, као што особито чине књижевници, старинскијем али Бог зна чијим именом, *Илири* или *Илирџи*; они пак први зову их у Бачкој *Буђевиџима*, у Сријему, у Славонији и у Хрватској *Шоџџима*, а

око Дубровника и по Боци *Латинима*. [...]. А у пријатељском разговору они закона Грчкога зову ове закона Римскога *кришћанима*, а они њих *кришћанима*' (Karadzich 1972:pp.31–32)³.

Сличне податке даје руски слависта А. Гиљфердинг за Босну средине XIX вијека: само православни себе зову *Срби*, муслимани истога језика себе зову *Турци*, а католици се именују *Латини* не знајући за име *Хрвати*. И још један занимљив податак: муслимани кришћанима сматрају само православне Србе (овај податак можда треба разумјети у том смислу да су и они, као и православни, католике сматрали за *кришћане*). Подробније разматрање Гиљфердингове расправе види у раду на српском (Marojevich 1994, Marojevich 2022b) и на руском језику (Marojevich 1998).

(2) Да се именица *Бошњаци* односила и на православне Србе из Босне, свједочи нам *Пјесма Карађорђу* митрополита Петра I Петровића. У њој налазимо и ове стихове:

‘Кад то чуше Бугарци јунаци,
Херцеговци и млади Бошњаци,
Млоги родна мјеста оставише,
У Србију равну ускочише.’

[Petrovich Nyegosh P. I 1951:p.30].

Да ли су Карађорђу у помоћ притекли босански муслимани? Наравно да нису: у Србију су ускочили Срби православни.

(3) Пропагатори имена *Бошњаци* за муслимане српскога језика који одвајкада живе у Црној Гори позивају се и на Петра II Петровића-Његоша. У *Шћешану Малом* наш пјесник исту именицу користи за Србе муслимане из Босне – јер су само исламизирани Бошњаци учествовали у војним походима против Црне Горе под турском заставом, али Теодосија Мркојевић за њих каже – да су они ‘наша родна браћа’ [види т. 3. 1. (1)], односно Срби.

Његошево (и изворно српско) значење именице *Бошњаци* још јасније се види у трећој пјесни *Свободијаде*:

‘Насрнуше Црногорци
са природном ваљаношћу
ка на првѣ турске војске,
али Бошњак, Херцеговац
Срб је турске вјере збѣльскѣ –
не хће с мјеста и мегдана
шенути се, измакнути

³ Знак | указује на прелазак на нову страну у тексту који се цитира, а знак / на нови пасус.

без велика меса, крви,
већ се бојак прѣкѣваѣ
три дни б^жјѣлѣ и три ноћи
све на једно мјесто држи.’

[Petrovich Nyegosh P. II 1854:p.62].

Именица *Бошњак* (једнина у функцији множине) има значење ‘становник Босне’, и она се разликује од именице *Херцеговац* (такође облик једнине у функцији множине), која значи ‘становник Херцеговине’. Али су и једни и други Срби (једнина *Срб* у функцији множине). Ограниченост на Србе исламске вјероисповијести условљена је ванјезичком ситуацијом: у нападу на своју браћу исте вјере нису могли учествовати православни Бошњаци/Босанци нити православни Херцеговци.

Из исте књиге (циклуса епских пјесама) навешћемо и сљедећи одломак:

‘[...] да светимо срам и бруку
и велику крв и штету
херцеговску и босанску
коју крепка Црногорца
просу рука на све стране [...]’

[Petrovich Nyegosh P. II 1854:p.62].

Именица *Црногорац* (исто једнина у функцији множине) има значење ‘становник Црне Горе’. То што су у тој српској земљи у то вријеме живјели само православни Срби историјски је условљено: у тадашњој Црној Гори није било другог становништва осим православног. Поред тога, Његош користи изворне ликове адјектонима, који су изведени од топонима а не од етнонима: *босански* (а не *бошњачки*), *херцеговски* (а не *херцеговачки*), *црногорски* (а не *црногорачки*).

(4) Ван Босне, етноним *Бошњаци* је имао, наравно, само значење ‘досељеник из Босне’. На путу из Београда за Загреб, с лијеве стране кад се пређе данашња државна граница, налази се мјесто *Бошњаци*, које данас насељавају углавном католици. Владика Николај Велимировић се родио у засеоку *Бошњаци* села Лелића, данас с православним становништвом. Јесу ли се то из Босне одсељавали муслимани? Наравно да нису. Презиме *Бошњак* данас није тако ријетко у Србији: по личном имену се не може судити да ли су то православни Срби или католици, али се по имену сигурно може рећи да су хришћани. Најзанимљивије је, међутим, то што је и међу муслиманима, у Црној Гори, посвједочено презиме *Бошњак*, и само носиоци тог презимена могу да буду сигурни да је њихов предак, родоначелник братства, досељен из Босне, али не и да је био муслиман (могао је по досељавању промијенити вјеру). Сви

остали представљају аутохтоно становништво данашње Црне Горе, нису дошљаци, нису, дакле, ни *Босанци* ни *Бошњаци* (ова два етнонима су, као што смо видјели, творбено-семантички синоними).

(5) Име *Бошњаци* као идеологизовани језички знак, који се намеће свим пропагандним средствима укључујући и (псеудо)науку да би се Срби исламске вјероисповијести прогласили за посебну нацију, није резултат природног, етнолингвистички објашњивог развоја – он је извучен из *епрувете* ковача лажних нација, из идеолошког пројекта извршилаца серије геноцида̂ над српским народом у његовој матичној земљи.

Питање је: откад датира спровођење пројекта преименовања Срба исламске вјерске припадности у *Бошњаке*? Није необично за оног ко зна, али може бити изненађујуће за оног ко не зна, али је први, научника што се тиче, експериментално провјеравао име као ознаку тобожње нације – нико други него прогонитељ ијекавице, академик САНУ Павле Ивић. Као главни уредник *Ономастолошких прилога*, у ономастичкој грађи која је сакупљана по Косову, Метохији и Рашкој области и објављивана у том часопису, Ивић је спроводио замисао: Срби мухамеданци су *прекрштени* у *Бошњаке*! Они сами себе нису тако у то вријеме звали: користили су и даље, као самоназив, етноним *Турци*, осим оних који су се селили у Турску, гдје су сазнали да је њихово етничко име *Срби*. (Прије више од три деценије један муслиман из Гусиња ми рече: нас Срба у Турској има осам милиона!)

4. АРНАУТ ЈЕ НИ ВОДА НИ ВИНО. – 4. 1. Какво је несловенско окружење српско у вријеме Шћепана Малог и Шћепана Великог?

(1) Шћепан Мали овако описује међународни положај Срба у Црној Гори тада:

‘Баш овога чуда није било
од постања људѝ ѝ свѝјета
што је овдје у овим горама:
свуд страдају људи и народи
нѝ пружајѝ један другом руку,
човјек чѝ’ку а народ народу –
ако ни с чим другијем не може,
а ѝнѝ му помаже плакати
те се тијем муке олакшајѝ;
с вама бива сасвијем ѝнѝче:
кад плачете – свѝк ви се весели,
кад пѝјете – свѝк ѝкѝ вѝс плаче.’

[ШМ 2159–2170].

(2) За источне сусједе Срба у Црној Гори игуман Теодосија Мркојевић каже:

‘Арнаут је ни вода ни вино,
народности ни слободе нѐј’мā,
он за образ не зна и поштење,
продаје се ко му више даде,
за новце ће свашто учинити –
матер продат а оца заклати.
Та витеза Скѐндер-бѐга Ђура
(који њима нѐ бјеше приличан –
на ујакѐ Ђуро налицаше,
на Балшиће, на србскѐ кнежеве),
баш овога славнога витеза,
кога више никад стећи нѐће,
продадоше за новце Турцима:
да им ноћу Ђуро нѐ утече
из постеље, те некако чудно –
хоћаху му главу откинути
и продат је за новце султану!
Скѐндер-бѐгу ми смо помагали
борити се против силе турске –
Арнаути то знати не хоће;
они су нам највећи врагови.’

[ШМ 2780–2800].

Ове антологијске ријечи јасне су без икаква коментара.

(3) Овдје ћемо се позвати на интертекстуалну везу с *Горским вијенцем*:

‘Штѐ је Босна и пѐ Арбаније –
ваша браћа од оца и мајкѐ:
сви уједно, и доста рабѐтѐ!
Крст носити вама је суђено
страшне борбе с својим и с туђином –
тежак в’јѐнац, ал је воће слатко!’

[ГВ 2345–2350].

Његош је био свјестан српкословенског карактера, и српкословенског поријекла, великог дијела Арбаније времена игумана Стефана сматрајући да те полуарбанизоване Србе треба вратити у српски етнички корпус.

(4) Арбанаси, тј. етнички Шиптари, нису аутохтоно становништво данашње Албаније, а поготову сусједних словенских и грчких области: они су

увезени у историјско вријеме на подручје које се по њима назвало *Арбана* (на основу још живог фонетског процеса метатезе ликвида Срби су ту малу област назвали *Рабана*). То становништво је било, по тачној класификацији и квалификацији Трубецког, полуроманизовано још за вријеме боравка на Сицилији. То ни Његош ни његови јунаци не помињу као историјско знање, али је тачно квалификован етнички и културни карактер Шиптара, који су служили као окупационе слуге-извршитељи. Њима захваљујући, Италија као окупатор политички конципира тзв. Велику Албанију у Другом свјетском рату, а њих користи и Шћешан Велики наших дана у новој, и данас у обновљеној, окупационој платформи. Није чудо што њихов политички представник цијепа некакав црногорски рјечник у Скупштини Црне Горе наглашавајући да су они, тј. Шиптари, донијели Црногорцима државу. Прије тога, писац ових редова је на научном скупу у ЦАНУ 2007. године тачно рекао да тадашња Црна Гора није држава него окупирана територија. (А Шиптари нису ни себи стварали државу, стварао ју им је неко други.)

5. И БОГОСЛОВ НЕКАКАВ ЛАЖАВИ. – 5. 1. Ово није Његошев стих него наша изведба десетерца ради (и актуализације Његошевог дјела ради).

(1) Синтагмом *богослов дубоки* игуман Теодосија Мркојевић, обраћајући се Шћешану, заправо иронизира кад каже:

‘У тебе су мѐђер многа добра,
ал нијесам до сада знавао
да си таквѝ богослов дубоки.
Ријетки су цари богослови,
а у тебѐ (= а у тебе је) ето ѝ тѐ добро.
Него мјери што ћеш говорити;
најљепше је ђ тѐм не зборити,
ни наносит нѐса над олтаром.’
[ШМ 2181–2188].

Ова реплика игуманова слиједи послѝе Шћешанове:

‘Ќ прђклѐтѐ криво вјеровање,
грдно ли си браћу завадило,
грдно ли си браћу помразило!
Што је ово до враж’јѐ суђење?
Ко би мога принудит Славѐне
до слѐпоће и враж’јѐг суђења
да упрте на својим плећима
азијатско криво вјеровање

које Бога йстинѡга хўлї
а гѡї се са невином крвју?’

[ШМ 2171–2180].

Шта је Шћепан криво рекао да га је умни игуман морао онако оштро укорити? Назвао је ислам *кривим вјеровањем* које је браћу завадило, док Теодосија за то криви етничку особину Срба – не толико што примају туђу вјеру колико зато што напуштају и своје етничко име, газе част имена српског.

(2) Шћепан се одмах поврнуо ријечима:

‘Сачувај ме Боже, игўмане,
да бих смио против праве вјере
јã злѡчесто ишта помислити,
а кãмо ли уста расклопити.’

[ШМ 2189–2192].

Оваје, у 2190. стиху *Шћепана Малог*, синтагма *права вјера* односи се на било коју праву вјеру, док у *Горском вијенцу* она има више двије конкретизације него два значења. За Мустај-кадију *права вјера* је ислам: Каква јаја, посте и бадњаке / ви на прãвў вјеру товарите? [ГВ 872–873], а за Коло:

‘Што утече испод сабље турске,
што на вјеру прãвў нѣ похулї,
што се не хће у ланце везати –
то се збјежа у ове плãнине’

[ГВ 262–265],

и за владику Данила: Вјеро прãвã, кукавна сїрото! [ГВ 642] – *права вјера* је хришћанство, православље.

5. 2. Шћепан Велики, а у наше вријеме, хоће да буде богослов дубоки: тврди да је Црна Гора имала аутокефалну православну цркву, и то цркву која није била српска – и хоће да формира своју цркву. Шта на то каже наука?

(1) У књизи *Петар I Петровић Његош и његово доба* Душан Д. Вуксан наводи писмо које је Његошев претходник упутио Државној колегији иностраних дјела 6. децембра 1785. године из Минска у Петроград, из којегã ћемо издвојити три момента: 1° ‘Народом црногорским већ од триста година управљају митрополити, које народ бира по општем пристанку’ (Vuksan 1951:p.36); 2° ‘По смрти мога стрица митрополита Саве, 1781, постао је митрополит Арсеније Пламенац, а ја сам био изабран за пријемника. Затим сам пошао у Сријемске Карловце и ту био посвећен за архијереја од српског патријарха Мојсеја Путника’ (Vuksan 1951:p.36); 3° ‘Чудновато је такође и то, како се

| могло од мене као слободног човјека захтијевати, да ја не будем архијереј без допуштења рускога Синода. Зар они не знају да власт рускога Синода не прелази преко граница руске државе?’ (Vuksan 1951:pp.36–37).

Вуксан сматра да патријарх пећки, који је крајем октобра 1767. године пребјегао у Црну Гору, није посветио Арсенија Пламенца за владику на молбу митрополита Саве, како су сматрали старији историчари Црне Горе, него ‘по заповиједи Шћешана Малога’ (Vuksan 1951:p.6), али се то не може прихватити: владика Сѡва је иницирао да се његов сестрић изабере за владику али је одлуку доносио народ, док је патријарх Василије Јовановић Брќић хиротонисао новог владика у манастиру Острогу, тј. на својој канонској територији, што значи да је Пећка патријаршија трајала још двије године, све док патријарх није пребјегао у Русију.

Овдје бисмо учинили двије напомене. Прва: поучен искуством свога стрица, а вјероватно и по његовом савјету, Његош се ипак завладичио у Русији, у Петрограду. Друга: владика је у словенском свијету бирао народ само у два случаја: у Црној Гори и у Великом Новгороду (племе Словени које је населило Новгород било је несумњиво српског поријекла).

(2) Цариградски (васељенски) патријарх Еспериус долази у Црну Гору да наговара Црногорце да се предају Турцима; пошто молбе не помажу, он ‘куне, у камен затуца’. Игуман Теодосија Мркојевић га уподобљује Сатани, бившем архангелу Даници који се побунио против Свевишњег и завршио у Аду:

‘Даница се Сатанѡм прѡврже
јербо пође против воље бѡж’јѡ,
стога с неба паде у Тартѡру
(зло са горим хоћу да покријем) –
архистратѡг кад прѡви сѡгр[’ј]ѡшѡ,
ка ѡе слаби човјек да нѡ згр[’ј]ѡшѡ?’

[ШМ 3025–3030].

Али одмах иза ове оцјене указује да му не могу судити људи (смртници), земља, него само Бог, небо:

‘Сад он плаче (ѡ ја ћу плакати!),
рони топле сузе покајања –
великаши и гријеше крѡпно:
смртна рѡка нѡд њѡм власти нѡј’мѡ,
нѡ ѡе њему за његова дјела
небо судит, а земља не смије.’

[ШМ 3031–3036].

(3) Иста ова оцјена важи и за савремене архипастире, али не само за патријарха (цариградског), који признаје и устоличава расколнике у Украјини, него и за неке друге који устврдише исто што и окупациони предсједник (Ђукановић) – да је Црногорска црква била аутокефална. Најмањи гријех је ту гордост: Љубомир Дурковић-Јакшић одавно је показао да то није у складу с историјском истином. Први је овај гријех – тврђу да је Црногорска митрополија била аутокефална – починио на размеђу прошла два вијека владика далматински Никодим Милаш. Али то је општепознато.

6. И С Х О Д И Ш Т Е. – 6. 1. Док је постојала самостална држава Црна Гора, није било противрјечности између објективне и субјективне компоненте у етничком бићу њеног становништва: Срби по себи (они који говоре српски као матерњи) били су истовремено и Срби за себе (били су свјесни тога да су Срби). До Берлинског конгреса у овој српској држави живјели су само Срби православне вјере, а од Берлинског конгреса, поред Арбанаса, још и Срби католичке вјере и Срби мухамеданске вјере. И то нико није порицао, ни споља, ни изнутра. Да је ријеч о истом народу различите вјерске припадности, недвосмислено су указивали и Његош, и књаз (потоњи краљ) Никола.

Четири узajамно повезана питања – 1° у Црној Гори и сада живе, осим Арбанаса односно Малисора као националне мањине, само Срби, али Србима католичке вјероисповијести сваки пут након губљења државне независности (од аустроугарске окупације у Првом свјетском рату па надаље) наметано је туђе етничко име, *Хрвати*; 2° од прије четврт вијека Србима исламске вјерско-културне припадности намеће се туђе покрајинско име *Бошњаци*, мада је оно иначе српско; 3° Србима православне вјере њихово покрајинско, државнонационално име *Црногорци* проглашава се за етничконационално, али им се, за сваки случај, припрема и вјерска омча у виду тзв. Црногорске православне цркве, у полицијском уреду уредно пријављене; 4° најзад, постоји покушај да се *избрише* покрајинско име *Србијанци*, али тако да се на њега сведе укупност етничког имена *Срби*, што је једнозначно свођењу српских земаља на Београдски пашалук – размотрена су у нашој књизи *Политолингвистика и српски језик* (Maroyevich 2019b).

6. 2. Из историје питања о коришћењу синтагме *Срби и Црногорци* подсетићемо на оно што је тим поводом написао Вук, на један руски извор и на Његоша, како бисмо указали да се термин *нација* користио (и користи се) у два значења 'припадност народу' и 'припадност држави (земљи)'. То значи да одређивање становника Црне Горе послје Другог свјетског рата (националност: *Црногорци*) никако није аргумент да се они нису осјећали у етничконационалном смислу Србима, а још мање да нису били Срби.

(1) Ево шта каже Вук Стефановић Карацић: ‘Свак може видјети да су ове разлике, кад се говори о два различна језика и народа, врло малене; а још кад се узме да их је највише могло и морало постати у нашијем крајевима (пошто су се Срби и Хрвати амо доселили) за хиљаду и двјеста година; тако врло ласно може бити да су Срби и Хрвати, кад су се амо доселили, били један народ под два различита имена, као н. п. сад гдјекоји што говоре и пишу: | Срби и Бошњаци, или: Срби и Црногорци, или: Срби и Далматинци, или: Serben und Raizen и т. д.’ (Karadzich 1972:pp.42–43). – Ако се изузме оно што је данашња наука утврдила (да се Словени нису ниоткуда досељавали, него да су одвајкада живјели на средњем Дунаву и његовим притокама, и да су Срби и Хрвати били од почетка два различита словенска племена која су говорила на два разна словенска дијалекта), Вуково запажање је и занимљиво, и историјски тачно. Синтагма *Срби и Црногорци* нарочито се раширила пошто је друга српска држава у XIX вијеку добила име *Србија* иако је заузимала само један дио српске етничке територије.

(2) Синтагма *Сербџи и Черногорџи* (по новом руском правопису етноними би се писали малим словом) често се среће у Русији царскога периода иако нико није тврдио да су то и етнички два различита народа. Тако у Нацрту Статута Друштва за потпомагање јужних Словена из 1871. године читамо: ‘§ 1. Цѣль Общества есть вспомошествованіе южнымъ Славянамъ. / § 2. Для достиженія этой цѣли Общество будетъ по мѣрѣ средствъ: / 1. доставлять желающимъ изъ Болгарѣ, Сербовѣ, Черногорцевѣ и друг., возможность *прибыть в Россію* для полученія высшаго образования; [...]’ [МУИ 1871: 14 (курзив је у оригиналу)].

(3) Петар II Петровић Његош пише Милошу Обреновићу 15/27. јануара 1837. године да из писма од 1/13. октобра претходне године види ‘Ваше драгоцјено расположење к мени и народу црногорском’ молећи ‘свевишега творца да сохрани Ваше за свакога Србина драгоцјено здравље за похвалу и срећу славеносрпскога народа’. Да израз *славеносрпски народ* значи исто што и ‘српски народ’, тј. ‘Срби’, показује синонимична формула из истог писма, у којој ‘Владика црногорски и брцки, како се потписао, жели ‘пресвијетлом Кнезу’ да проводи Ново љето ‘у доброме здрављу, спокојствију и благоденствију за похвалу и радост српскога народа’. Али у истом том писму налазимо и синтагму *Срби и Црногорци* у значењу ‘грађани Србије и Црне Горе’: ‘Поради мене била би неограничена радост да бисмо сви Славеносрби учинили међу собом једно правило књигопечатања, а особено Срби и Црногорци’ (цит. по: Petrovich Nyegosh P. II 1951:pp.376–377). Треба напоменути да у народном језику српском у оно вријеме није коришћен назив *Србијанци* у значењу ‘грађани Србије’ [види даље т. (4)].

(4) У писму Милошу Обреновићу од 15/27. јануара 1837. године Петар II Петровић-Његош користи, дакле, синтагму *Срби и Црногорци* у значењу 'држављани Србије и Црне Горе' [види горе т. (3)], па се то узима као крунски доказ да је владика признавао постојање двају народа. Занемарује се, међутим, чињеница да ријечи *Србијанац* још није било у живом српском језику. Она је као српска народна ријеч први пут фиксирана, али као презиме, у трећој књизи Вукових *Српских народних пјесама* бечког издања: међу пренумерантима из Панчева налази се и Ђорђе Србијанац (Karadzich 1846: 584). А као српска народна ријеч, етноним у значењу 'Србин из Србије', ријеч *Србијанац* први пут је посвједочена у штампаном облику у другом издању Вуковог *Српског рјечника* (Karadzich 1852:р.707), са ознаком '(у војв[одству])'. А прије тога – Вуковом је руком написана у радном примјерку његовог првог издања, с друкчијом географском ознаком '(у Сријему, Бачкој и Банату)'.

Кажемо: 'као српска народна ријеч' – ријечи *Србијанац* није било у народном језику, али је као књишку ријеч употребљава и сам Вук (у саставу антропонима *Вук Стефановић Србијанац*) на насловној страни своје књиге *Писменица сербскога језика по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Сербјанцем*. У Виенни: У печатњи Г. Јоанна Шнирера, 1814. Али то Вуку није било довољно да је уврсти у свој *Рјечник*, све док је није нашао у народној употреби (њоме су Срби Бачке, Баната и Срема средином XIX вијека почели да називају становнике Србије како би их, као држављане те земље, разликовали од осталих Срба). У књишком језику, из кога је Вук био позајмио трећу компоненту свог антропонима (од које је касније одустао), именица *Србијанац* је значила 'Србин', без ограничења на једну српску земљу.

У 'Предговору садашњем', тј. предговору другом издању *Српских народних пословица*, Вук Стефановић Караџић пише да су 'заклетве у овој књизи [...] из Црне горе и из њезинијех околина' (Karadzich 1849: с. LIV). Црној Гори су гравитирале 'њезине околине' (Приморје, Зета, Брда, Херцеговина), али не у економском и културном, него у политичком смислу – тежиле су да се и оне ослободе туђинске власти. Али те 'околине' себе нису сматрале саставним дијелом Црне Горе – поред заједничког српског оне су имале и своја регионална имена. То се види по титулама владара из куће Петровића: Петар I Петровић је митрополит црногорски и приморски, Петар II Петровић-Његош – владика црногорски и брдски (како се и потписивао). Брђани су били једно, Црногорци друго, Приморци (Бокелји) треће, Херцеговци четврто, а сви заједно су – Срби.

Да су Зета и Црна Гора два различита сусједна подручја, види се, прво, по сљедећем цитату из *Историје о Црној Гори* митрополита Василија Петровића

(Петроград, 1754:pp.28–29): ‘Видећи како се шири турско царство, херцег Иван Црнојевић пренесе свој двор из Зете у Црну Гору, на поље Цетиње, а тамо постави и сагради предивну митрополитову резиденцију’ (цит. наш превод: Титоград–Цетиње, 1985:pp.67–68), друго, по Ненадовићевом коментару у другом дијелу *Писама са Цетиња 1878. године* (објављених три године касније под насловом *О Црногорцима*): ‘Жабљак је био столица Црнојевића. Одатле је Иванбег владао последњим остатком српске царевине: Зетом и Црном Гором’ (Nenadovich 1881:p.93), и треће, по констатацији из *Гласа Црногорца* (46. број из 1901. године): ‘Црна Гора је ослободила и присајединила Зету’ (Durkovich Yakshich 1990:p.386). Посебну пажњу заслужује Ненадовићева формулација јер она потврђује да су и након завршетка Вељег рата, кад је Љубомир П. (= Протин или Протић) Ненадовић боравио на Цетињу, макротопоними *Зета* и *Црна Гора* означавали двије различите области, без историјског континуитета.

Теза заговорникâ тзв. црногорског језика да им је Вук отео језик, према томе, није тачна јер је Вук Стефанов Караџић утемељио савремени српски књижевни језик управо на говорима тадашње источне Херцеговине а данашње сјеверозападне Црне Горе, којима је и сâм по поријеклу (а и по језику, осим неких ситних разлика) припадао. То је говор Пиве, Дробњака, Никшића и сусједних крајева, који себе тада нису сматрали Црногорцима, нити су припадали Црној Гори, већ су себе сматрали Херцеговцима у регионалном, а Србима у националном (етничком) смислу. Поред тога, потпуно је извјесно да у том времену немамо ни један податак да се становништво (старе) Црне Горе у етничконационалном смислу називало друкчије осим као Срби. (И теза заговорникâ тзв. босанског/бошњачког језика да је и њима Вук отео језик, то јест тај исти српски језик заснован на источнохерцеговачким говорима, исто толико је апсурдна колико и ова монтенегроцрногорска.)

Извори

1. *Горски вијенац* [види критичко издање у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2005, а основно издање најприје у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2018, а онда и у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2021; акценатско издање је припремљено, али није још објављено].
2. Karadzich V. (1846) *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Књига трећа, у којој су пјесме јуначке средњијех времена. У Бечу: у штампарији Јерменскога манастира.
3. Karadzich V. (1849) *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. Издао их Вук Стеф. Караџић. У Бечу: у штампарији Јерменскога манастира.

4. Karadzich V. (1852) *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу: у штампарији Јерменскога манастира, 1852.
5. Karadzich V. (1972) Срби сви и свуда, *Сабрана дела* Вука Караџића. Књ. седамнаеста: *Етнографски списи*, Београд: Просвета, 1972, 31–48.
6. Nenadovich Lj. (1881) Књиге Љубомира П. Ненадовића. Трећа свеска: *О Црногорцима*. (Писма са Цетиња 1878 год.) I. део, Београд: Издање штампе Задруге штампарских радника, 1881.
7. Petrovich Nyegosh P. I (1951) *Пјесме* Петра I Петровића Његоша. За штампу средио и предговор написао Трифун Ђукић, Цетиње.
8. Petrovich Nyegosh P. II (1854) *Слободијада*. Посмртни остатак владике црногорскога. Приредио Љ. Ненадовић, Земун. [Текст се цитира у нашој редакцији].
9. Petrovich Nyegosh P. II (1951) Петар Петровић Његош, *Писма*. I: 1830–1837, Београд. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књига седма).
10. Petrovich Nyegosh P. II (2005) Петар II Петровић-Његош, *Горски вијенац*, редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД.
11. Petrovich Nyegosh P. II (2017) Петар II Петровић-Његош, *Биљешница*, редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД.
12. Petrovich Nyegosh P. II (2018) Петар II Петровић-Његош, *Луча микрокозма, Горски вијенац, Шћепан Мали*, редакција и коментар Радмило Маројевић, Никшић: Будимљанско-никшићка епархија – Београд: Друштво за неговање Његошевог дела.
13. Petrovich Nyegosh P. II (2020) Петар II Петровић-Његош, *Шћепан Мали*, редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД – Цетиње: Народни музеј Црне Горе.
14. Petrovich Nyegosh P. II (2021) Петар II Петровић-Његош, *Луча микрокозма. Горски вијенац, Шћепан Мали. Ноћ скупља вијека*, редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД, 2021.
15. Шћепан Мали [види критичко и акценатско издање у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2020, а основно издање најприје у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2018, а онда и у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2021].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бајовић, Јелена Р. (2021) Етнокултурни концепти на релацији ‘своје : туђе’ у језичкој слици света на грађи Његошевог *Шћепана Малог* и руског превода, *Научни састанак слависта у Вукове дане* (Београд, 15–20. IX 2021), 51/1: Српска лингвистика – перспективе дијахроног и синхроног изучавања, Београд, 313–323.
2. Бајовић, Јелена Р. (2022) Концепт ‘своје : туђе / Црногорци: Турци’ у Његошевом *Шћепану Малом* из транслатолошке перспективе, *Језици и културе у времену и простору: X/1*. Тематски зборник, ур. Снежана Гудурић и др., Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 18–28.

3. Вуксан, Душан Д. (1951) *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње: Народна књига.
4. Дурковић-Јакшић, Лубомир (1990), *Србија и Ватикан: 1804–1918*, Краљево: Српска православна епископија жичка – Крагујевац: Српска православна епископија шумадијска.
5. Мароевич, Радмило (1998) Русско-сербские этюды. 2. Босния и сербский вопрос. (Идеи Гильфердинга в современной интерпретации), *Русско-славянская цивилизация: исторические истоки, современные геополитические проблемы, перспективы славянской взаимности*, Москва, 186–193.
6. Маројевић, Радмило (1994) Босна и српско питање, [А. Гильфердинг, Историческое право хорватского народа, *Русская беседа*, Москва, 1860, т. I], *Српски књижевни гласник*, Београд, 1994, III/II, 5–8, 170–174.
7. Маројевић, Радмило (2002) Горски вијенац и наша језичка, лингвистичка и друштвена стварност, *Наука и наша друштвена стварност*: Зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 8–9. новембра 2002) – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 63–93.
8. Маројевић, Радмило Н. (2019а) Критичко издање Шћепана Малог, *Српска баштина* – часопис Института за српску културу Никшић, IV, 2, 9–33.
9. Маројевић, Радмило (2019б) *Политолингвистика и српски језик (српска политика о етносу, језику, књижевном стандарду и писму)*, Бања Лука: Бесједа.
10. Маројевић, Радмило Н. (2022а) Српски и оријентални етнокултурни концепти: (Из компаративне и дијахроне перспективе), *Језици и културе у времену и простору*: X/1. Тематски зборник, ур. Снежана Гудурић и др., Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 77–96.
11. Маројевић, Радмило Н. (2022б) Босна и српско питање по Александру Гильфердингу, *Српска баштина* – часопис Института за српску културу Никшић, 2022, VII, 2, 9–15.
12. МУИ 1871: Проектъ устава Общества для вспомошествованія южнымъ Славянамъ, *Московскіе университетскіе извѣстія*, № 4, 14–15.

Radmilo N. Maroyevich
Pan-European University
Apeiron Banya Luka
Faculty of Philology

STEPHEN THE LITTLE IN HIS AND OUR TIMES
(NYEGOSH'S EPIC STEPHEN THE LITTLE AND OUR
LANGUAGE, LINGUISTIC AND SOCIAL REALITY)

Summary

Two decades ago the article 'Mountain Wreath and our language, linguistic and social reality' was published (Maroyevich, 2002:pp.63–93). The basic postulates of the study were later reflected in a debate on lexical homonymy in a critical issue of the edition of the epic *The Mountain Wreath* (Maroyevich, 2005:pp.366–400). Following a series, the final part of Nyegosh's epic trilogy encompassing *The Ray of Microcosm*, the epic *The Mountain Wreath* and the epic *Stephen the Little*, are considered as 'a revelation of Nyegosh' by which some contemporary events and phenomena can be explained.

The current issue of this topic deals with the contemporary usurper, students of divinity and language creators and particularly some ethnics. The name *Crnogorci* had only geographical and territorial meaning 'The Serbs the inhabitants of Montenegro', but today there is a tendency to establish this name as the name for one special nation. The name *Boshnyaci* had also only geographical and territorial meaning 'the Serbs from Bosnia independent of their religion', and nowadays there is tendency to proclaim them as being only a special nation of Islamic religious and cultural tradition. The name *Arbanasi* is the name of a particular nation described in the epic *Stephen the Little* from the standpoint of view of aspects of their etnical characteristics that are actual even nowadays. That term is morphologically and semantically related to the area of *Arbana* (in Serbian as a result of metathesis of liquids: *Rabana*) where the Shiptars (their ethnical self term) first settled. The concept of swear word (bound by oath) with the Serbs and (new)Turks is also analysed in this paper: that concept within the overall macroconcept of *face* is respected by the Islamised Serbs in the Turkish camp, while the *Turkish solid faith* as a variant of the concept turned into a means of deception.

►**Key words:** Petar II Petrovich Nyegosh, the epic *Stephen the Little*, the epic *The Mountain Wreath*, ethnicons Crnogorci, Boshnyaci, Arbanasii, a concept of oath.

References

1. Bayovich, Yelena R. (2021), Etnokulturni koncepti na relaciji 'svoje : tudze' u yezichkoy slici sveta na gradzi Nyegoshevog *Shchepana Malog* i ruskog prevoda, *Nauchni sastanak slavista u Vukove dane* (Beograd, 15–20. IX 2021), 51/1: Srpska lingvistika – perspektive diyahronog i sinhronog izuchavanya, Beograd, 313–323.
2. Bayovich, Yelena R. (2022), Koncept 'svoje : tudze / Crnogorci: Turci' u Nyegoshevom *Shchepanu Malom* iz translatoleshke perspektive, *Yezici i kulture u vremenu i prostoru: X/1*. Tematski zbornik, ur. Snezhana Gudurich i dr., Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 18–28.
3. Durkovich-Jakshich, Lyubomir (1990), *Srbija i Vatikan: 1804–1918*, Kraljevo: Srpska pravoslavna episkopiya zhichka – Kraguyevac: Srpska pravoslavna episkopiya shumadiyska.
4. Maroevich, Radmilo (1998), Russko-serbskie etyudy. 2. Bosniya i serbskiy vopros. (Idei Gil'ferdinga v sovremennoy interpretacii), *Russko-slavyanskaya civilizaciya: istoricheskie istoki, sovremennyye geopoliticheskie problemy, perspektivy slavyanskoy vzaimnosti*, Moskva, 186–193.
5. Maroyevich, Radmilo (1994), Bosna i srpsko pitanje, [A. Gil'ferding, Istoricheskoe pravo horvatskago naroda, *Russkaya beseda*, Moskva, 1860, t. I], *Srpski knyizhevni glasnik*, Beograd, 1994, III/II, 5–8, 170–174.
6. Maroyevich, Radmilo (2002), Gorski viyenac i nasha yezichka, lingvistichka i drushtvena stvarnost, *Nauka i nasha drushtvena stvarnost: Zbornik radova sa nauchnog skupa* (Banya Luka, 8–9. novembra 2002) – Filozofski fakultet Univerziteta u Banyoy Luci, 63–93.
7. Maroyevich, Radmilo N. (2019a), Kritichko izdanye Shchepana Malog, *Srpska bashтина* – chasopis Instituta za srpsku kulturu Nikshich, IV, 2, 9–33.
8. Maroyevich, Radmilo (2019b), *Politolingvistika i srpski yezik (srpska politika o etnosu, yeziku, knyizhevnom standardu i pismu)*, Banya Luka: Besyeda.
9. Maroyevich, Radmilo N. (2022a), Srpski i oriyentalni etnokulturni koncepti: (Iz komparativne i diyahrone perspektive), *Yezici i kulture u vremenu i prostoru: X/1*. Tematski zbornik, ur. Snezhana Gudurich i dr., Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 77–96.
10. Maroyevich, Radmilo N. (2022b), Bosna i srpsko pitanye po Aleksandru Gilyferdingu, *Srpska bashтина* – chasopis Instituta za srpsku kulturu Nikshich, 2022, VII, 2, 9–15.
11. MUI 1871: Proekt ustava Obschestva dlya vspomoshchestvovaniya yuzhnym Slavyanam, *Moskovskie universitetskie izvestiya*, № 4, 14–15.
12. Vuksan, Dushan D. (1951), *Petar I Petrovich Nyegosh i nyegovo doba*, Cetinye: Narodna knyiga.

Преузето: 6. 3. 2023.
Прихваћено: 3. 12. 2023.